



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№109
(19146)

2018 чылдың
сентябрь 18
вторник

Хүннүн үнери — 06:07
Ажары — 18:40
Хүн дурту — 12:33

Садар өртээ хостуг 12+

Коллекционерлерниң үшкү бүгү-делегей фестивалындан

УС-ШЕВЕРЛЕРНИ КАТТЫШТЫРГАН



Маркаларга тускай таңма базар ёзулал үезинде.

Коллекция дээрге амыдырал-чуртталгада кол ажил-агыйындан аңгыда бир онзагай сонуургал болур. Бир кижик маркалар чыыр, чамдык улус үнелиг мөңгүн чоостар сонуургаар дээрзин кижик бүрүзү билер. Ол бүгү үнелиг эдилелдерни чаңгыс черге чыып мөөңнөп алырга, сагыш-сеткил таалалын ап, мага-ханып дыжын алыр онзагай бүдүштүг кижилер бистиң төрзэн Тывавыста база эвээш эвес. «Шынның» номчукчуларынга хей янзы сонуургалдыг чораан ындыг солун кижилерниң бирээзиниң дугайында бичии сактыышкындан кылып көрейн.

Владимир Сумакинович Биче-оол өстүг болгаш тыва хүрештерге СССР-ниң спорт мастери, РСФСР-ниң күш-культураның болгаш спорттун тергени, олардыг тренер болурундан аңгыда, ол ховар коллекционерниң бирээзи чораан. РСФСР-ниң, СССР-ниң база Тыва автономнуг областың, ооң соонда Тыва АССР-ниң күш-культураның болгаш спорттун инжи-бүрү хөрек демдектерин, совет елениң 1, 3, 5 акша үнелиг демир чоостары-биле кады тыва ус-шеверлерниң сол кылганы тыва бижектер, кестиктер, ош-бижектерден эгелээш, Кавказта Эльбрус, Казбек чурттуг джигиттерниң таң-демирни кадырып тургаш, кылганы улуг-биче хемчээлдиг селемелер, хылыштарын Владимир Сумакиновичиниң чыып чорааны онзагай. Ооң дугайында эрткен вектиң 90 чылдарында КТРК «Тываның» бир дамчыдылганын көргүскенин база телекөрүкчүлөр эки сактыр боор. Владимир Биче-оолдун «аадының бажы» эрте хоя берген-даа болза, ооң буянныг эгелээшкени өскелерни хей-аът кирип чүтүлдирипкен.

Ынчангаш бо хүннерде аңгы-аңгы эдилелдерни чыып чоруур хей тапалыг

солун коллекционер кижилер бистиң республикада бар бооп турары өөрүнчүг. Оларга Тываның Национал музейиниң директору, филология эртемнериниң доктору, Тываның күрүне университетиниң хүндүлүг профессору, Каадыр-оол Бичелдей болгаш Өвүр кожуунун төп эмнелгезиниң кол эмчизи чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Валерий Куулар дээш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Каадыр-оол Алексеевичиниң эгелээшкени-биле коллекционер база ус-шевер кижилерниң делегей чергелиг фестивалдарын эрттирип эгелээни онзагай. Бо чылын үш дугаар эртип турар коллекционерлер чыыжына 200 ажыг үнелиг ажилдарны Тываның Национал музейинде эккеп делгеп салган. Фестивальга хүндүлүг аалчыларның бирээзи Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сөс алгаш: — Байырлыг ажыдышкына ТР-ниң алдарлыг артизи Чооду Начын «Арты-Сайыр» деп тыва чоннуң ырызын игилге үдеп бадырганы анаа эвес. Тыва чон өгбелериниң бурун аас чогаалын утпайн сактып, келир салгалдарга дамчыдып чорзун дээш Тыва Республиканың девискээринге кандыг-даа байырлал албан-биле игилдин аялгасы-биле, ук хөгжүм херекселиниң үделгези-биле эгелээри чаагай чаңчыл апар чыдар. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр тускай чарлыкты 2 чыл бурунгаар үндүргөн мен. Мындыг хевирлиг фестивальдар Тывага туризмни сайзырадырынга эргежок чугула. Чугле Россияның регионнарындан эвес Африкадан коллекционерлерниң кижип турары солун-дур деп онзаалап, демдегледил. Коллекционерлерниң болгаш ыяштан база даштан дээш оон-даа өске материалдардан ховар эдилелдер кылыр ус-шевер кижилерниң 3-кү фестивалына база бир хүндүлүг аалчыларның бирээзи Екатеринбург хоорайда «Кол-

лекционерлер бажынының» башкарыкчы директору Михаил Сачев болган. Урал даглары-биле оон оранчок ырак чыдар Азий диптиң төвүнде Тываны чүү каттыштырып турарыл? деп айтырыгга культурлуг, найыралчы харылзаалар деп харыылаар мен. Свердловск облазы-биле Тыва Республиканың аразында кады ажилдажылга дугайында керээ-дугуржулга чардырган деп Тываның Баштыңы чугаалады. Коллекционерлерниң чыыжы почта маркаларына тускай таңма базар ёзулал-биле уламчылаан. Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Свердловск хоорайда «Коллекционерлер бажынының» башкарыкчы директору Михаил Сачев база Россияның Федералдыг почта харылзаазының Тывада эргелелиниң директору Владимир Ревенко база киришти. 2018 чылда чаа үндүргөн маркаларның бирээзинде сурагылыг шери баштыңчызы, тыва чоннуң өгбези Сүбедей маадырны сиилбип чураан, өскезинде 19 вектиң төнчүзү 20 вектиң эгезинде орус чоннуң Тываже көжүп кээп турар үезинде ооң эриктинге доктааганы Бии-Хем кожуунун девискээринде «Беловодье» деп холду чуруп көргүскени онзагай.

Байырлыг хемчеглер соонда коллекционерлерниң делгелгезин келген аалчылар сонуургап көргөн. Эр кижиниң эдилели болур мөңгүнден, кандан сол кылган оттук, бижектер, ыяштан, чоннар-даштан чазап кылган тыва чоннуң национал оюннарының бирээзи шыдыраа, орус чоннуң шаажаңдан кылган дүрзү-хевирлери дээш черле чүнү чок дээр боор. Республикада билдингир коллекционер кижилерниң бирээзи Өвүрдөн Валерий Кууларның сонуургалы тыва национал эдилелдер дээрзин делгелгени көрүп келген улус дораан эскерип каар.

(Уланчызы 3-кү арында.) ➡

Хүннүн медээлери

ХООРАЙ БАШТЫҢЫН СОҢГУР

Тываның Баштыңы дүүн апарат хуралына Кызыл хоорай биле Мөңгүн-Тайга кожуунга Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары неделя бурунгаар болуп эрткенни демдеглээн.

«Амгы үеде соңгуткан депутаттарның чаа составтары бирги организастьг сессияларны эрттирери-биле белеткенип турар. Соңгуткан депутаттар хоорай баштыңын соңгул алыр болгаш мэрнин албан дужаалына томуйлаары-биле конкурсту эрттирериниң хуусаазын айттыр. Бо хемчеглер оперативтиг болгаш организастьг байдалга эртер ужурлуг дээрзин айткан.

Тус чер чагыргалары муниципалитеттерниң эрге-чагыргаларының доктаамал ажилдаарын хандыраар ужурлуг. Девискээрлерниң ажил-амыдыралын хандырып турар шупту хемчеглер үешаанда долузу-биле күүсеттинер апар дээрзин чугаалаан.

ЧААГАЙ ДҮЖҮТ

«Социал картофель» губернатор төлөвилелинде бо чылын хей ажы-төлдүг болгаш эвээш хандырылгалыг 480 өг-бүлө кижип турар. Май айда өг-бүлө бүрүзүнге 50 кил картофель үрезинин үлзэн.

Сентябрь 14-түн байдалы-биле 406 өг-бүлө картофелин ажаап алган. Ниити дүжүт 91 тонна болган.

42 харлыг Наталья Контареваның найыралдыг өг-бүлезинде беш уруг, бир бичии уйнуу бар. Хей ажы-төлдүг ие Кызылдың мэриясының Социал политика департаментиниң «Социал картофель» губернатор төлөвилелин күүседире-биле өг-бүлелерге чедирген дузазы дээш өөрүп четтиргенин илередип турар.

Бо хүннерде Контареваларның өг-бүлөзи картофелин ажаап эгелей берген. «50 кил картофельди тараан бис, ам дүжүттү 250 кил чедир аптар боор бис» — деп, Наталья Контерева бүзүрелдиг чугаалап турар.

ДҮРГЕН ДУЗА

Чурт иштинде «Эра-Глонас» деп россияжи система-биле дериттинген автотранспорт аймааның саны 2,5 миллион ашкан болгаш ол ам-даа өзүп турар. Ооң-биле чергелештир бо системаның хүлээп ап эрттирип турары дүрген дуза медээлери хонукта-ла 8 муң четкен.

«ГЛОНАСС» АН-ның парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, сентябрь 14-те байдал-биле, автомобиль транспорту-биле эң сырый регионнардан, чижээ, Москва, Подмосковьё, Санкт-Петербург, Краснодар край, Татарстан, Ростов областан дүрген дуза дилзэн медээлер эң хей келген. Орук-транспорт озал-ондаа болган дугайында медээлерни «Эра-Глонас» система камгалакчыларже 19 секунда иштинде дамчыдып турарын тодараткан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Ф.М. Мухаметгареевти шаңнаарының дугайында

Өзүп олар салгалды өөредип кижизидеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле күш-ажылдың хоочуну Фарид Мухаметвалеевич Мухаметгареевти шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2018 чылдың сентябрь 14
№ 186

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Е.Л. Оюнну шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле «Тываның кадеттер корпусу» Республиканың кадеттер школа-интернады» күрүнениң бюджет өөредилге албан чериниң күш-культура башкызы Елена Лапчаевна Оюнну шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2018 чылдың сентябрь 14
№ 187

Тываның Баштыңының хүлээп алыышкыны

ТУСКАЙ АТТЫ ТЫПСЫР



Чоокта чаа Киргизияга болуп эрткен Бүгү-делегейниң көшкүн чоннарының үшкү оюннарынга киржип чораан Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүштү, аныяк мөгелер Айдың Монгушту, Мерген Монгушту болгаш оларның тренери Каң-Демир Кууларны Тываның Баштыңы эрткен пятницада хүлээп алгаш байыр чедирген.

«Киргизияга болуп эрткен 3-кү оюннарда бистиң мөгелеривис киришкеш, 24 харлыг аныяк мөгевис Айдың Монгуш «Көшкүн чоннарының өндүр хүрежинге» тулган чемпион атты чаалап алганын улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал-биле хүлээп алдым. Бо хүн ол оюннарда киржип чораан Сайын-Белек Түлүш, Мерген Монгуш, Айдың Монгуш, тренери Каң-Демир Куулар-биле ужуражылганы кылдым. Мөгелерниң солун чугаазын дыңнап, хүрештиң 13 аңгы хевирлеринге шаңналдыг черлерни ап, чаалап эккелген медальдарын көрүп, чедиш-киннерин канчаар чедип алганын хөөрөп бердилер. Бистиң

өгбелеривис база көшкүн чоннарының үндэзин төөгүзүп тургузукан болганда, бистиң тыва хүрешти база көшкүн чоннарының оюннарынга кирерин өөренип көөр деп бодап алдым. Оон аңгыда, шаанда шагда тыва кижилер аът кырынга өзүп кээп чораан болганда, аъттар-биле авааңгы-кашпагай оюннарны база катап диргизер болза эки деп чугаалаштым. Аътты чүгле чарышка ажылаарындан аңгыда, шаандагы маадырларның аъттыг ойнап чораан адаанныг оюннарын диргизер үе келген. Аът федерациязының ажылының угланыышкынын дөлгөмчидип, янзы-бүрү хевирлерни тургузар болза эки. А көшкүн чоннарының Тергиин мөгези деп бедик атты делегей мурнунга чаалап, тываларның аталдарын түрк чоннар мурнунга ол хире көдүрүп каан мөгевис Айдың Монгушка черле бир тускай атты чонувус мурнундан тыпсырын тыва хүреш Федерациязынга дагзып кагдым. Силер ону чүү деп бодаар-дыр силер, чонум?» — деп, Шолбан Кара-оол интернетте бодунуң блогунда ол дугайында бижээн.

Бистиң корр.

Тываның эрге-чагыргазы бүдүрүкчү малды аңгылап, хой болгаш өшкү ажыл-агыйларының чарыгдалдарын регион бюджетинден дуглаарын шиитпирлээн. Бо шиитпирге хамаарыштыр ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы субсидиялар бээр дугайында чурумну ажылдап кылгаш, республиканың чазанга ону бадыладыры-биле кириген.

Яамының специалистериниң тайылбыры-биле, бүдүрүкчү малдарны ниити коданан, ылаңгыя төрүүр малдан аңгылап, бирээ коданга-ла 150 баштан эвээжес кылдыр каттыштыра-рын көргөн.

Эксперттерниң чугаазы-биле алырга, төрүүр мал биле бүдүрүкчү малды аңгы тудары, боозадылгандан эгелээш малдың чаш төлүн алырынга чедир, ооң оолдар үезин шын планнаарынга дузалыг. Малды аңгылаарының сорулгазы — бүдүрүкчү малдың база оон алган чаш төлдүң мага-бот шынарын экижидер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мал ажыл-агыйында уксаажыдылга херээн хөгжүдөр ажылга хамаарыштыр бодалын илереткен:

«Чедиш-кинниг болур дизе, үе-биле, технологиялар-биле деңге базар херек. Тывада бистиң чонувус малды одарладып карактаарын кадагалап алганы эки. Малчыннарның ачызында, республика экономиказының даяныр кол күжү — малдың баш саны реформа мурнунда турганы ышкаш көвүдээн. Ол ам-даа эвээш. Мал ажыл-агыйының бизнесси чижилгелиг болур кылдыр, ону иштинден өскерттир херек. Уксаалыг бүдүрүкчү малдарлыг ажыл-агыйларны деткээн хемчеглер бистиң хой-өшкү ажыл-агыйларынысты чаа деңгелче көдүрүп эккээринге идегээр мен. Республика бюджетинден аңгылаар субсидиявыс-биле 150 баштан эвээш эвес, чүгле бүдүрүкчү малдарлыг хой болгаш өшкү фермаларын деткир бис. Ол малдың уксаазының шынарын



Эрткен неделяның төнчүзүнде, сентябрь 14-тен Кызылда одалга сезону эгелээн. Ол дугайында найысылалдың мэриязы чогуур доктаалды хүлээп алган.

Бирги ээлчегде социал албан черлерин чылыг хандырылганынга кожар. Тываның одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол: «Бирги ээлчегде социал объектилерни: школалар, уруглар садтары, интернаттарны чылыг хандырылганынга кожар. А чуртталга бажыңнарынче чылыгны, белениниң паспортун көрүп,

Шын планнаашкын — чедиш-кинниң үндэзин

БҮДҮРҮКЧҮ МАЛДЫ АҢГЫ КОДАННАРГА

экижидер. Кадык-шырак мал эки салгалды бээр билдингир. Бир эвес ол ажыл чогуу бээр болза, чоокку чылдарда мундан хей малдыг малчыннар немежир деп бодаар мен.

Амгы үеде ажыл-агыйларның хей кезии бүдүрүкчү малдарны аңгы тутпайн турар, чүге дизе зоотехниктиг нормалар — аңгы одарладыр, үрениң шынарын экижидер немелде тускай чем-нерни бээр дээш, өске-даа аңгы негелделер күүседир арга араттарда чок. Ынчангаш дыка хей ажыл-агыйларның малдары 4-5 ай чедир шөйлү бээр чайгаар эдержилге-биле боозаттынып, чамдык төрүүр малдар эдержилге чок артып турар.

Малдың баш санын көвүдөдип, ооң шынарын экижидер дээш боозадылганын амгы технологияларынче шилчири чугула деп, чамдык ажыл-агыйларның тускай эртемнигери биле берген. Тес-Хем кожуунун элээн каш хой ажыл-агыйлары каттышкаш, бүдүрүкчү малдарның аңгы коданын тургузуп, малчыннарда хүлээткен. Бо хүнде ол коданда 50 кошкар бар, оларны мал эдержилгези эгелей бээр, кооперативтиң шупту кежигүннериниң ажыл-агыйларында хойлар боозадырынга ажыглаар.

Ол эгелээшкин уксаажыдылга баазанын хөгжүдеринге хой болгаш өшкү ажыл-агыйларын мөөңнеп, республиканың араттарынга субсидия деткимчезин бээр арганы тургускан. Совет үениң уксаажыдылга каттыжышкыннары ышкаш, уксаалыг бүдүрүкчү малдарның тускай коданын тургускан тес-хемчилерниң эгелээшкинин, өске малчыннар кожуунунга азы суурунга ажыглап, ажыл-агыйларынга субсидия азы деткимчени ап болур».

Яамының специалистери ажыл-агыйларга ындыг каттыжышкыннарын ачыктыын демдеглээн. Элээн каш чылдарда ол-ла бүдүрүкчү малдарны

ажыглап турар, эвээш мал тараачын-арат ажыл-агый оон чүгле ойнап алыр.

Улуг ажыл-агыйлар хой өшкү бажын өстүрериниң чыгызын алыр. Зоотехниктиг чурум езугаар бир бүдүрүкчү малды, амгы үеде ышкаш 30 башка салып, эдержилгези организастаар. Ынчан малды риштирер үе 30-40 хонук кызырлып, төрүүр малдың санындан чаш төл алыры көргүзүү 90 хуу чедер боозадылаар.

Алызында, уксаалыг материал үрежилге материалын алыр республиканың ажыл-агыйларына тарымал боозадылга алын чорудуп эгелээр. Тыва араттары хой болгаш өшкү тарып боозадыр үрежилгези материалын республикадан каар садып ап турган болза боозадылганы кылыры чеди апаар.

Республиканың ажыл-агыйлары бүдүрүкчү мал дээш субсидия акшазын 2018 чылдың түннелдери-биле, келир чылы алыр. Республика бюджетинде ол дээш 5 млн. рубльди турлаан. Ол акшаны бүдүрүкчү кадарып турар малчыннар база тарып боозадылга алын харылап турар специалистерниң шалыңынче үндүрүп алыр.

Тываның хой болгаш өшкү ажыл-агыйларынга бо чыгыштар боозадылга кампания октябрь 15-те эгелээр. ТР-Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының медээзи-биле, 2018 чылдың сентябрь 1-де, ажыл-агыйларның шухевирлеринде төрүүр 489,7 баш хой бар. 9,9 муң баш карны ажыглаар, азы бир ба ортумаа-биле 49-50 хой онжыр. Чамдык ажыл-агыйлар ол бүдүн чартык, харын-даа катап хей. Бүдүрүкчү мал коданын тускайлаанындан, кампанияны кыска хуусаа дугуунда организастыг эрттир планнаттыг.

Кыш — шыңгыы шылгалд

ОДАЛГА СЕЗОНУ ЭГЕЛЭЭН

чоорту кирир. Чамдык объектилер айтышкында айыткан четпестерин чайладып турар. Эрткен чылга деңгээрге, одалга сезонунга белеткел элээн экижээнин демдеглекседим. Септелге ажылдарының, ынаар угландырган акша-хөреңгиниң хемчээли көвүдээн» — деп тайылбыр берген.

Чылыг сезонунга чогуур белеткелди хереклекчиниң айыыл чок чоруун хандырамынче угландырып чорудары — кол негелде ол. Бо чайын «Кызылдың ЧЭТ» АН дөрт котлоагрегаттарга база үш турбоагрегаттарга агар септелгени чорудуп, чылыг четкизиниң эргижирээн хоорзаларын солаан. «Хову-Аксынга одалга сезону сентябрь 17-де эгелээр. Ында ажылдар бедик деңгелде кылдыг. Бюджет организацияла-

ры болгаш чуртталга бажыңна паспорттарын алган. Чаа-Хову биле Ак-Довуракка хамаарыштыр, агаар-бойдушту көөр би сентябрь төнчүзүнде — октябрь эгезинде чылыгга кожарын планнап турган. Шагаан-Арыт одалга сезону октябрь эгезин эгелээр» — деп, ТР-ниң одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол чугаалаан.

Тываның чылыг-энергетика комплекзиниң объектилеринге, бо чылын планныг септелге ажылдарын чорударына, ниитизи-биле 196 млн. рубльди тускайлаан. Ооң иштинде 68 млн. рубльди — республика бюджетинден, а 127,4 млн. рубльди — бүдүрүлгениң бодунун хөреңгизинден үндүргөн.

ТР-ниң Чазаны

Оолак КАРА-САЛ,
1950-1960 чылдарның
комсомолчузу,
күш-ажылдың хоочуну.

Октябрьның 30 чылы аттыг колхозтуң 70 чылынга

КОЛХОЗТАЖЫШКЫН
ҮЕЗИ

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында немец-фашисттер эжелекчилерге удур чаныш-сыныш чок демисешкен Кызыл Шериглерге дузалаары-биле тыва чон чылыг идик-хепти даарап, аш-чем аймаан болгаш малдан алып продукцияны чыып, хей санныг чылгыны, бода болгаш шээр малдарны «Кызыл кош»-биле чоруткан. Араттар саап ижи олурган инээниң бирээзин-не фронтке дузаламчыга берип турган. Дайын сөөлүнүң кадыг-дошкун чылдарында араттарның өг-бүлелери ааска өй каш-ла малдыг уткаан, а чамдыктары соок чуттуг кыжын малын оску-нуп, мал чок арткан.

Чаңгызы — хөйү, хөйү — чаңгызы дээш демниг болбааже хоржок. Баян-Талага 1948 чылда Ооржак Чываажык оглу Лопсан-чап баштаан яды араттар кол-лективтиг ажил-агый тургузарын шиитпирлээш, ол үеге чедир быдараңгай хуу амыдыралдыг чораан араттарны чаңгыс черге көжүрүп эккел, тегерик өглерни дөрбелчин бажыңнарда солуп, сууржуң амыдыралче шилчезн.

Бүгү малды чаңгыс черге мөөңнел, ниитилештирген соон-да, мал чок кижилерни малдан-дырып, күрүне малын тускай-лаан. Ол бүгүнү хоойлужудуп, коллективтиг ажил-агыйның Уставын тургузуп, ону чон хура-лынга хүлээп алган. Устав езу-гаар бир өреге 25 шээр малдыг, 2 инектиг, 1 аъттыг болур. Устав-тан эрттир малы өзүп көвүдээр болза, күрүне өртээ-биле колхоз садып аппаар.

Сууржуң амыдыралче шил-чиирде, чонга ажилдап, чурттаа-рынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр апаар. Колхозтуң удуртулгазының ажилдаар кон-торазындан эгелээш, школа, интернат, эмнелгени шуптузун тудар апаар. Тудуг материалын кайыын алырыл? Хемчик арынд-да дйт өспейн турар. Кегээн-Булак тайгазынга чедир 40 км. Хөндөргөй тайгазы — 50 км. Ол черлерден чудукту канчап бады-рарыл? Хөй аът, кижжи күжү херек. Аъттар бар-даа болза, ажилчын күжү чедишпес. Балды, хирээ туткан араттар, назы четпезн оолдарын эдертип алгаш, тай-галардан ыяш бадырып турган.

50 чылдарның ортан үезинге чедир колхозчулар паспорт деп чүве танывас турган. Колхоз туттунуп, бут кырынга турбаан шаанда өскээр чоруур эрге кым-да-даа чок. Аргажоктан колхоз мурнундан өөренип чоруур дээр аныяктарга түр паспорттарны берип турган.

Ол үеде суурларга садыг-саймаа тыптып келген. Аңаа дал-ган, пөс-таавы, таакпы, чигирни холда документилик башкы-лар, эмчилер колдуунда садып алып. Чүге дээрге чүгле ол специалистер акша-шалыңныг. Колхозчуларның ажилын күш-хүн санап, тараа, далган бээр. Өстүрген дүжүттү колхозчуларга бербейн, шуптузун күрүне пла-нынга дужааптар-даа турган.

1950 чылдарда Баян-Талага Михайлов дээр орус дарга кел-ген. Араттар ам-на ат болурувус ол-дур деп коргуп турган дээр. Кончуг эки дарга болган. Дүжүт ажаалдазы доостурга, чаңгыс дүн дургузунда колхозчуларның

Ооржак Чываажык оглу
Лопсанчап.

алыр ужурлуг тараазын үлөп четтигип турган кижжи дээр чүве. Черле ынчаш, Михайлов дээрзи кончуг улуг тура-соруктуг, эр-тем-билиглиг кижжи дээр. Эрте-

гын тараан. Болуп көрбээн улуг болуушкун! "Оода черле мотору бүдүн арткан ирги бе?" деп бо-дал-биле араттар улуг идегелдиг бар чытканнар. Ол үеге чедир Баян-Тала сууру элээн туттуна берген, бажыңнарда чырык хе-рек апарган. Каткан хуурааның бажы, чүү-даа артпаан, шуут-ла мылчыра дүшкен болган. Ам канчаар, ол хире келген улус куруг чанар эвес дишкеш, бүдүн арткан кезектерин, чалгын-чак-пазын адырып алгаш чанып келгеннер. Бо үениң кижизинге болза, ол хире бедик дагдан чүү-хөө эккээри дээрге болдунмас улуг айтырыг. А Кегээн-Булак, Хөндөргөй тайгаларындан ыяш бадырып эккел турган ажил-чын кижилерге, аъттарга ол дээрге оюнчук чүве-дир. Тыва кижиниң чырыкче, сайзыралче чүткүлү бо таварылгадан-на



Баян-Таланың ат-сураглыг кижилери.

ми инженер. Колхозка ол дыка эки чүүлдерни кылып эгелээш. Дүвүрөң деп черде хову брига-дазында дуруяа-кудук бар, ам-даа ажилдап турар. Бо кудукту кастырган кижжи ол.

Электри чырыгы чокта амы-дырал хөгжүвөс деп, инженер кижжи болгаш, Михайлов дарга билер турган. Хемчикке биче ГЭС тудуун эгелеп бар чор-да, үстүүртен даргалар чугаа дыңнавас кижжи-дир бо дишкеш, өскээр ажилдап чорудупкан деп Баян-Тала чону бүдүү аразында чугаалажып артып калган.

XX вектиң алдан чылдарының төнчүзү чеден чылдар үези дээр-ге, Баян-Таланың хөгжүлдээзиниң шыпшы турган дээр болза частырыг болбас. Колхоз мил-лионер колхоз апарган. Кызыл-Хадыңга суггарылга системазын база немей кылган. Аңаа брига-да төвүн туткан. Бедик күш-ажыл көргүзүглери дээш колхозтуң ат-алдары республикага тарай берген турган.

АЖЫКТЫГ САМОЛЕТ

Электри чокта сайзырал тур-бас деп орус даргазының чагыын эдерип, Баян-Таладан Шугуу Ондар баштаан кезек араттар Хөр-Тайганың Кижжи-Үнмөс даан-че чорупканнар. Ол даг баары-биле ужуп эртип чыткан самолет, озал-ондакка таварышкаш, чуу-ра дүшкен деп чугаа ол үеде дыр-

илдең көскү. Ооң соонда ол чо-ок-кавы суурларга алюминий эт-херекселдер, чамдык өглерге самолеттан адырып эккелген сандайлар көстүп келгилээш.

КУЛЬТУРА
АМЫДЫРАЛЫ

Колхоз бодунуң күсели-биле 2 каът Культура бажыңын тудуп кылып алган. Ындыг улуг чаа-гай Культура бажыңы кожунга турбаан. Чараш ордуга баштай кире бергеш, залда азып каан люстрыны чарашсынган, багай бичии оолак ойда кээп дүжөр часкан мен. Шынап-ла, ыңдыг чараш чүүлду назыным иштинде бир-ле дугаар көргеним ол.

Район чергелиг фестиваль-дарга Баян-Тала доктаамал бирги черден дүшпес турду. Фестивальга белеткенир деп бир улуг ажил бар. Ол кышкы үеде эртип турган. Дүнекиниң 12 шакка чедир бут кырынга ниити ыр белеткел деп чүве дыка берге. Ол албан 4 үнден тургустунган турар ужурлуг. Хөйүнү ырынга 100-тен эвээш эвес кижжи киржир. Негелде улуг. «Малиновкага болган куда» деп кинодан үзүндүнү сценажыдып каан. Михаил Монгуш биле Чечек угбайның кинодан үзүндүнү ой-нап кааны мээң караамга ам-даа чуртунуп артып калган. Бо-даа үеде ол кино телевизорга болу бээрге, оларны сактып кээр мен. 1969 чылда суурнуң амыды-

ге, улаштыр Совет Армияга ше-риг албанын эрттирген кижжи. Мээң клазымдан Зоя Соскур-ооловна Монгуш (амгы үеде кадык камгалал шугумунуң хоо-чуну, эмчилеп ажилдавышаан), Николай Куулар, Валерий Сат, Александр Куулар олар база оркестрге ойнап турдулар.

Эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында кайгамчык хостуг өткүт үн чаңгыланып үнүп кел-ген. Ол кымыл дээрге Дамба-Доржу Сат, ТР-ниң алдарлыг артизи. Баян-Тала чону ону ыр-лаар Хүреш-оол дижир. Дыка-ла баштак төрөлзирек, биче сеткил-диг кижжи.

Моолга гастроль үезинде журналистер:

— Кайы консерватория доос-кан силер? — деп айтырган дээр. Дамба-Доржу:

— Баян-Таланың хову кон-серваториязын дооскан мен — дээрге, моолдар ССРЭ-ниң кар-тазындан Баян-Тала деп хоорай адын дилеп турган деп чугаа бар. Тыва телевидение, радионуң эртинези, тыва дыл культуразын бедик деңгелге тудуп чораан кижжи Дыдый Давааевна Сотпа, ооң-биле бир демей журналис-тер Миний-оол Ондар, Нина Куулар, дыка үр чылдарда Баян-Тала школазынга башкылап чораан чогаалчы, журналист Көжелдей Монгуш. Оларның кылган дамчыдылгалары радио-

телевидениениң алдын шы-мырынче кирген. Хөй чыл-да республика солуннар очулдурукчулап ажилда-раан журналист, шүлүкчү, каш нептеренгей ырлар сөзүн бижээн, Кызылдың б-институдунуң бирги доозу Эртинэ Сайын-Белекович гуш база Баян-Таладан.

ЭРТЕМДЕННЕРИ

Тываның экономиказын-га үлүг-хуузуун кириген кижиле бирээзи Соңгукчу Сазыг-оол Монгуш көдээ ажил-агыйны адырынга дыка хөй эртем а-дарын бижээн. Эртем чада-эң-не бедиин четкен, Тыва-ат-сураглыг эртемден башкы-га хамааржыр.

Филология эртемнерин кандидады Клара Бүрбүлдеев Куулар. ТКУ-нуң тыва дыл-федразында ам-даа башкы ажилдап чоруур. Шүлүкчү, журналист. Бистиң чаңгыс класс-выс, аңаа чоргаарланыр бис.

Каң-оол Сайын-Белеков Монгуш хөй чылдарда Баян-Тала мал эмчизинге, сөөлүң совхоз директорунга ажилда чораан. Төрүп чадай берген хун-жыңга кезишкенин кылган эмч Кезишкин кончуг эки түңнелд эрткен, бызаа-даа, инек-даа д-риг арткан. Ындыг дидим чор-кылган кижини канчап эртем-деннер одуруунга кирибес боор. Бо кезишкенин катаптаан ма-эмчизи бар деп дыңнаваан мен бар-даа чадавас.

СУУРУВУС
БАШКЫЛАРЫ

Тыва дылдың 36 үжүүн көңү-мугулай чаш кижиге айтып тур-гаш, өөредип каан башкыларын эвес болза бо чүүлду-даа бик-ир харым кайда боор. Шы-н херек, үезинде дыка-ла тене-чордувус. Ол үе бичии кезең боор чүве. Назын халыыны эрте бээрге, кижжи угаан кирип кээр. Ол үеде бисти тудуп, чагып сурган, хөлүн эрттир тенеке-ти бээривиске, хай деп, харын-даа кончуптар башкывыс бар. Мен ол башкымга ам күдүк басып мөгөө мен. Ол дээрге Виктор Очу-

ЧУРТУМАЙНЫ

Сат-тыр. Тенек бистерниң кыс-ла коргар башкывыс ол. эртеми башкылап турган. эрмизинге тенектенир бай-ымыраа ужарга дыңналып чүве-ле болгай.

Луиза Самындүүевна Ондар 8 класска чедир өөредип башкывыс. Бодунуң ажи-кончуг бердинген, мегер бистерге сеткилинден Орус дыл, литература кызы. Орус ыры билер звес биске бир-ле дугаар орус ыларны ол өөредип каан. ажилга хандыкшыдып каан база ол башкывыс. Дүшке өөренип кааш, бажыңга чепменип, хевивисти алгаш, башкывыстың ай-ыкыны-биле фермага инек кааларының иштин аштаар. Ферма суур бажыңга турган. асуурлары башкывыс-биле тилипкен соонда, орус ыла-ыражып-ла эгелээр. Бистер ырлашкан улус өттүнүп тур бис. А бисти көргөн чон адап, амыраар турган. Авам дай «Лиза башкы дыка-ла ылыңга кызыл башкы ийин деп, элзэн каш чылдар эрт-се сактып чугаалап олурар. Чазын кыштагларга барып саргылаар бис. Школага ажилдарыңга доктаамал чер алгаш, ол үениң улуг айлары Ак-Довурак, Кызыл, Аксынче экскурсиялаар. Эске өөреникчилер бисти адааргаар.

Башкыларывыс Сендиң Тү-Шыдыраа Түлүш, Серен-Монгуш, Макар Монгушка турган Кызыл-Хадыңга шко-ларның чайгы күш-ажыл тери республикага сурагып аду.

Эге класстарга чагып-сургап, лувус үжүүн эде-хере тыртып каан Самбуу башкывыс дыка түн төгүлөр биске чугаалап өр чүве, оларны ам-даа ут-ан мен.

АТ-СУРАГЛЫГ МӨГЕЛЕР

Баян-Таладан область мөгези 61 чылга чедир хүрежип чо-ан спортчуларны область (гези дээр) сурагыг Семис-ил Сарыглар, Тыва АССР эиниң мөгелери Байыр-Белек ат. Додоо Куулар, Стай-оол улар олар шыырак хүрежип рааннар. Баян-Талага маевка эинде Семис-оол Сарыглар чур-оол Ондарга октаткан аарылга база бар. Очур-оол ндар суурдан-даа үнмес, тура этсе тудар, хүрешти улуг-ла рексесвес мөге чораан.

Чөөн-Хемчик кожуунга улуг айырлалдарда хүрешкеш Эрес улар, Сүт-Хөлдүн Чамзырын бой-оол, Апыш-оол Ооржак отып каар чүве. Черле ынчаш шыырак мөгелер Сүт-Хөл биле аян-Таладан үнүп турган. Оон иче салгалдың мөгелеринден натолий Биче-оол оглу Донгак, урту узун сииреш мөге. Хүрежи үрген, туттунуп алгаш турбас, идим хөдөлип хүрежир.

Арзылаң мөге Алдын-оол уларны бүгү Таңды Тывазы илпир. Дээрбе деп арганы кайы ире чараш ажыглаар ийик. бо, богда, Алдын-оолдун кара

күш-даа кончуг-ла, кандыг-даа улуг шыырак киж и бо мөгениң холунга кирген соонда, агаарга астына бээр. Ооң башкызы Каң-оол Кара-Сал бүгү назынында хүрежип, күш-культура, хүреш башкылап чораан. Кызылга хоо-чуннар аразыңга шүүп кааш, ма-шина-биле шаңнадып турганын ийи караам-биле көргөн мен.

Чаңгыс күчүтенивис Аястың адазы Баян-Тала дээш Чадаана-га улуг байырлалга хүрешкенин база бичиимде көргөн мен. Дөрт шыырак мөгениң аразыңга Се-мис-оол албан кирер турган. Бир-тээ адазын адап каанда, оолдарын канчап адавайн баар боор. Аяс күчүтениң тыва хүрештин сайзыралыңга салган үлүүн үежилери бистер амды-зында арай-ла чедир үнелеп билбейн чоруур чадавас бис. Эки кижилер албан-биле доо оранче ажит кире бээр, со-ондан мөңгөжидер чанчылды соксаткаш, киж караа суглуг, судалы соп чорда, тураскаалын тургузуп кагза, кандыг чүвөл?

Ону өөредип каан кады тө-рзэн акызы Арзылаң мөге Влади-мир Монгуш. Владимирниң оглу начын мөге Айдемир Монгуш. Бо оолдарның ада-иези Кара-Бызаа, Семис-оол Монгуштар Октябрының 30 чылы аттыг колхозтуң мурнакчы малчына-ры чораан. Партияның кур черни шигээдип алыр дээн кыйгы-рын езугаар олар. Аяс күчтен чаш турда-ла, «Шамбалыг» совхозче көжүп чоруткан. Аңаа олар төрзэн чери Баян-Таланың адын сыкпайн, совхозтуң мур-накчы ишчилериниң одуруундан дүшпейн чорааннар.

ЧЕР-ЧУРТУН

КИЖИЛЕР КААСТААР

Баян-Таладан үнгөн, Таңды Тывазының төгүзүнче ат-сывын алдын үжүктөр-биле кири бижзэн кымнарны билер бис?

1940-1943 чылдарда ТАР-ның шериг сайыды чораан генерал-майор Гессен Данилович Шоома. Ооң иези Баян-Таланың Куулар уктуг.

ТАР-ның аъттыг шериниң биче командири, турза узун, тутса мөге Аскиров Мандан-оол. Ооң: «Башкы аъттың изи-биле, Мандан-оолдун соо-биле!» деп командазы бо хүннерге чедир солун чугаа болуп артып калган.

Орус Куулар — старшина, ТАР шериниң мөгези. Сөөлүн-де репрессияга база таварыш-кан. Республика солуннарыңга ооң бижзэн солун материал-дары удаа-дараа үнүп турган. «Тываның аныяктары» солунга 1988 чылда үнгөн «Репрессия-га таварышкан аът» деп кыска чүүлүнде Эзир-Кара деп аът дугайында бижзэн. Чаштанчы-дан чалбыыш үнер. Амгы үеде ол адыгуузу мал тыва чоннун национал маадыры болган. Орус Куулар Тываның төгүзүнүн дугайында дыка хөй үнелиг матери-алдарны арттырып каан. Дээди өөредилгеге чөтпзэн-даа болза, чонунга ынак, философчу мер-ген угаанныг, бижик-билиглиг, салым-чаяанныг киж чораан.

Тывага сарыг шажынны катап тургузарыңга ооң үлүг-хуузу улуг. Чадаананың Кирбиш-Са-райга чурттап олурган хелиң Шымбай-оол Куулар сарыг шажынга кончуг-ла бердинген башкыларның бирээзи деп би-лип чоруур мен.

Орус Куулар башкының кады төрзэн дуңмазы Шагдыр Куулар республиканың Наадым чем-пиону. Ол-ла Шагдыр акыйның мындыг чугаазын дыңнаан мен.

«Москвичим-биле бир катап Шымбай-оол хелиңни Кызылга чедирген мен. Шоодай долу акшалыг. Чаа акша. Ону Улан-Удэ кирип, хүрээге чедирер мен дээр чораан. Чондан кирген акша-төгериин ол амы-хууда черле чарыгдавайн чораан. Ооң ачызы-биле дыка хөй аныяк-өскөн буддизм эртемни чедип алгаш, чонга ачы-буянын чеди-рип чоруур. Хөөкүй башкывыс шагда-ла төре аралчаан, ам билдингир-ле бурган оранында, Баян-Тала чонунга база байырын чедирип ор боор.

Хеймерек Куулар — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты, аныяктарны мал ажылынче кый-гырып чораан алдарлыг малчын.

Кадыг-дошкун дайын чыл-дарында бичи Тыва улуг Гер-манияга удур дайынны чар-лаан. Баян-Таладан ук дайыңга кымнар киришкенил? Седип Сат — Октябрының 30 чылы аттыг колхозтуң хоочун механи-затору, Машпак Куулар, ол-ла колхозтуң хоочуну, бригадирлеп ажилдап чораан, Даңзы-Белек Куулар, хоочун механизатор, Очур Ооржак, колхозтуң улуг бухгалтер. Эң-не элдептиг болгаш солун чүүл, Ада-чурттуң Улуг дайынының 20 чыл болган оюндан эгелзеш, кожуунуң ше-риг комиссариады бо дайынчы-ларга юбилейлиг медальдарны чажыт тыпсып берип турганы. Шаңналдарын хөрзэнге астып алгаш, оларның чон мурнунга чораанын кым-даа көрбзэн. Киж билбес, чажыт, дуюкаа, төөгүнүн балалчак арны болуп артып калган. Бо дайынчылар эки тура-чылар ышкаш эргелиг-даа болза, оларга Ада-чурт дайынының киржикчилери деп статусту чүгле 90 чылдарда ажык-чарлыг апар-ган соонда тывыскан. Ол үеде оларның чаңгызы-даа артпаан, шагда-ла «аъттарының башта-ры» хоя берген. Чазактан берген кежикти-даа четтирер аас-кежи чок болганнар. Шериг чажыды деп чүве база чонга дыка-ла кам-хайыра чок каржы-дыр деп чүвени ам билип чоруур мен.

Найысылал Кызылда Лоп-санчап аттыг кудумчу бар. Оор-жак Чываажык оглу Лопсан-чап Социалист Күш-ажылдың Маадыры деп хүндүлүг атты алган бир дугаар тыва киж. Ооң адазы Тыва Арат Респу-блика үезинде хүрежип чораан алдарлыг спортчу. Ооң чонда тараан шол ады Чываа-хаа. Мөге боорга, Арзылаң Чываажык дижир чораан.

Арзылаң Чываажык оглу Лоп-санчап Баян-Талага колхозту тургусчуп, төрзэн черинге бурун-гаар депшилгениң таваан салган кижилерниң бирээзи.

Чер-чуртун кижилер каас-таар.

Владимир ООРЖАК.

Национал дылдар айтырыы

«ТӨРЭЭН ДЫЛЫН ӨӨРЕНИРИН КҮЗЕВЕС ЧЕЧЕН – ЧЕЧЕН ЭВЕС-ТИР»

Төрзэн национал ды-лын өөреникчи бодунуң болгаш ада-иезиниң хостуг бижимел шилилгези-би-ле школага өөренир ду-гайында өскерилгелерни «Россия Федерациязын-да өөредилге дугайын-да» хоойлузунга кириерин Күрүне Думазы хүлээп ал-ган. Ынчангаштың Россия-га өөреникчилер төрзэн национал дылын школага өөренирин азы өөрөнмезин боттары шилип алыр.

Ынчалза-даа хоойлу дээр-е — хоойлу, а Россия ышкаш хөй национал күрүнеге чоннарның национал дылдары — оларның чоннар бооп артып каарының дазылы. Ол дазылды туруп ок-таптар болза, чон чоорту чиде бээр. Ону хан-дамыры, сагыш-сеткили-биле медресе билип ту-рар кижилер национал тыва дыл дугайында чүүлдерни «Шын» солунче бижип, өске кижилер-биле бодалдарын үлежиксеп турарлар. Каа-Хем кожуунуң Бүрөн-Аксы школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Чечен Балчый, Кызылда чурт-тап чоруур Шыдыраа Ондар, хоочун башкы Алдын-оол Ондар дээш өскелер-даа тыва дылды өөрениринге боттарының хамаа-рылганын бижзэн чүүлдеринге илереткен. Чижээлээр, Мөң-гүн-Тайгада хоочун башкы Адыг Одучевич Хертек редакцияже бижзэн чагаазыңга «Тыва дылы-высты үнелес хөөннер тыва-лар боттарывыста база бар» деп бижзэн. Ооң бо сестеринде чөптүг чеме бар. Бир звес ты-валар боттарывыстың төрзэн дылывысты хүндүлөп көрбес болзувуса, уруг-дарыңга тыва дылды өөренирин шилип алба дээр ада-иелер, тыва дылды өөрөнмес өөреникчилер-даа хөй боору чадавас.

Национал дылды өөреникчи боду шилип өөренири алызы барып кандыг уржуктуг бооп болуруңга хамаарыштыр бодал-дар кандыгыл?

Саха дылда «Ситим» ме-диабөлүктүн чиңгине дирек-тору Мария Христофорова: Ол дээрге хоралакчы чүүл-дүр. Якут дылда чүс-чүс кижилер чугаалажып турар. Чугаа чүгле якут дыл дугайында звес. Бо чылдың апрель айда Соңгу Осе-тияга эрткен Национал масса-лыг информация чепсектериниң ассоциациязының конферен-циязыңга национал дылдар-ны шилип өөренири национал дылдарның дүрген чидеринге салдарлыг боорун ажы-биле чугаалап турду.

Национал дылдар айты-рыңга политиктиг хөөн кирибес деп чугаа анаа-ла техниктиг айтырыг-дыр. Украинада да-йын-чаалыг болуушкуннар орус

дылды өөренирин ол күрүнеге хоруп эгелзенинден хып үнгөн, Латвияга орус дылды үстүккү класстарга өөренирин соксадыр дээнинге орус дылдыг кижилер удурланып турар. Ынчан-гаш күрүнениң эрге-чагыргазы национал дылдар айтырыңга кончуг оваарымчалыг боор ужурлуг.

Россияның эртемнер ака-демиязының Уфимниң Төөгү, дыл болгаш литература институтунуң директорунуң оралакчызы Тимур Мухтаров: Домина аргазы ажилдап эге-лээр. Башкир дылда кичээлдер эвээжээр, национал дылдар башкыларының саны кызырлыр, национал дылдар башкыларын белеткевес апаар, ооң уламы-биле башкир дылга бижири чогаалчылар, журналистер на-ционал дылга ойнаар артистер дээш гуманитарлыг адырның өске-даа ажилдакчылары чи-дер. Башкир дыл дээрге башкир чоннуң сүлдөзи-дир.

Кижилерниң эргелерин камгалаар кабардин-балкар хөй-ниити төптүн удуртук-чузу Валерий Хатажук: Национал дылын өөрөнмезин өөреникчилерни болгаш ада-иелерни албадарының аргазы апаар. Ындыг чүүл школаларда болуп эгелзэн.

Бурятияның Күрүне уни-верситетиниң гуманитарлыг эртемнер кафедрасының ча-нында бурят дылды болгаш литератураны сайзырадыр лабораторияның эргелекчизи, филология эртемнериниң кан-дидады Баирма Цырендор-жиева: Хоойлуда өскерилгелер республикага бурят дылды өөрениринге байдалды экижи-дер дээрзинге магадылал чок.

Чечен Республиканың Баштыңы Рамзан Кадыров:

— Каяа-даа чорааш, бодунуң төрзэн дылын өөренирин күзевес чечен — чечен звес-тир. Кырган адалары болгаш өгбелери чугаалажып чораан дылдан мээң ажы-төлүм ой-талаар болза, ону бодумга канчаар-даа аажок багай бу-жар чүүл деп санаар мен — деп, «Россия Федерациязында өөредилге дугайында» хоойлу-зунга өскерилгелерни Күрүне Думазы хүлээп алган хүн июль 25-те бодунуң телеграмм-кана-лыңга дыңнаткан.

Чечен дыл чүгле Чечен Рес-публикага звес, Европада, Чоок-ку Чөөн чүкте болгаш өске-даа регионнарда чечен диаспора-ларга кадагалаттынып артсын дээш, республиканың эрге-ча-гыргазы шупту хемчеглерни ап чорудар деп Рамзан Кадыров демдеглзэн.

Төп парлалга арыннарыңдан Шаңгыр-оол СУВАҢ белеткзэн.

Мөгениң 50 харлаан юбилейинге

ЧОННУҢ ЫНАК АРЗЫЛАҢЫ



Маадыр Монгуш.

Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш бо чылдың сентябрь 19-та мугур 50 харлаар. Ооң юбилейинге тураскааткан спортчу чедишкннеринин делгелгелгезин Алдан-Маадыр аттыг национал музейге ажыдар база Хүреш федерациязының, ТР-ниң аныяктар херектери болгаш спорт талазы-биле яамының деткимчези-биле хоочуннар, шыырак мөгелер аразына хүрешти сентябрь 22-де «Хүреш» стадионунга эрттирер.

Чоннуң ынак мөгези Маадыр Кавачев Монгуш 1968 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Хорум-Даг сумузунга 13 ажы-төлдүг малчын өг-бүлениң 11 дугаар оғлу болуп төрүттүнген. Школаже эге базымны Хорум-Даг 8 чыл школазындан эгелээш, 1986 чылда Теве-Хаяга 10 классты дооскан. Кажан 6 класка өөренип турда, ачазы Улан-Удэниң хуурактар школазынче өөредир дээш кезек оралдашкан. Огунуң ыглаарына эриг баарлыг маадыр ие Докпал үзе кирип, соксаткан. Байдалдың бергезин билгеш, бичии Маадыр тыва база хостуг хүреш секциязынче чоруп эгелээш. Узун дурт сынныг оолду тренер башкы Николай Лама-Суевич Монгуш эндевейн улуг сонуургал-биле эки өөредип турган. Школа-ны доозуптарга Чадаананың спорт школазына тренер башкы Чадамба Ооржак дузалакчы тренер кылдыр кирип алгаш, Маадырны шыңгыы белеткеп эгелээш.

Шериг чоруур үе келген. 1987 чылдың ноябрь айда Украинаның Шепетовка хоорайга 6 ай хуусаалыг сержантылар

курузун чедишкнниг дооскан. Улаштыр Москва чоогунда Нафа-Фоминск хоорайда кантемировчу аъттыг тергийн Зенит-ракета шериг кезээнге 1 чыл 6 ай шериг хүлээлгезин эрттиргеш, 1989 чылдың декабрь айда халашкан. Шеригден келгеш, «Херел» спорт залына бодунуң тренер-башкы Чадамба Ооржактын удуртулгазы-биле тыва база хостуг хүрештерге шыңгыы белеткенип эгелээш.

Спортчу амыдыралында баштайгы улуг чедишкни болза, 1987-чылда республиканың бирги чери дээш тыва хүреш маргылдаазына тиелекчи болганы ол. Оон улаштыр бодунуң мөге деп алдарын дараазында хүрештерде бадыткап эгелээш: 1991 чылда республика спартакиадазының тулган чемпиону, 1993 чылда Алдан-Маадырларның тура халышкынының 110 чыл оюнга тураскааткан хүрештин, 1993, 2000 чылдарда Май 9-та хүрештериниң тиелекчизи. Ниитизи-биле Наадымнарга 4 катап үжүрлөшкөн. 1991 чылдың Наадымына үжүрлөшкөш, Тыва Республиканың Начын мөгези деп атты алган. Арзылаң деп атка сөөлүндө төлөпиг болган. База 1993 чылда хостуг хүрешке Тываның тулган чемпиону болган. Бо чедишкннер дээрге баштайгы тренери Николай Монгуштуң, Чадамба Ооржактын, сөөлүндө Владимир Биче-оолдун ачы-хавыязы деп мөге боду өөрүшкүнүң сактышкыннарын кылды.

Моолдун Убса-Нур аймактын 1991 чылда Шагаа байырлалына 32 мөгениң хүрежинге Маадыр, түңнел хүрешке, чүгле Өлзей Тулгаага октаткаш, үжүрлөшкөн. 3-4-кү черлерни Амир болгаш Геннадий Монгуштар үлөшкөннөр. Улаштыр 32 мөге аразына долгандыгы хүрешке 6 дугаар чер алгаш, Убса-Нур аймактын Начыны деп атка төлөпиг болган.

Өг-бүлө тудуп, амыдыралының эгезин 1990 чылда Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг башкы, психолог кызы Саида Мандаковна-биле холбаан. Ол-ла чылын ТывКУ-нуң көдээ-ажыл агый факультетинче кирип алгаш, 1997 чылда бот өөредилге-биле дооскан. 1993 чылдан 2003 чылга чедир үндүрүг полициязына ажылдаш, пенсияже үнген. Оон 2003-2006 чылдарда «Чаңгыс демниг Россия» партиязына бактаап киргеш, хөй-ниити хүлээп алып килдизин удуртуп ажылдаан. Улаштыр 2006 чылдан амгы үеде чедир хоорайның суд приставтарында



Маадыр Монгуш өөнүң ишти Саида Намдаковна, уруу Долума, оғлу Күдерек-биле.

ажылдап чоруур.

Улуг оғлу Күдерек 1991 чылда төрүттүнген. Школа соонда 2008 чылда П.Ф. Лесгафт аттыг күш-культураның, спорттун болгаш кадыкшылдың национал күрүне университетинин хостуг хүреш салбырынче кирип алгаш, ону 2013 чылда дооскан. Амгы үеде Кызыл кожуунуң суд приставында ажылдап чоруур. Өг-бүлелиг, 3 класс уруглуг. Бичии кызы Долума 1997 чылда төрүттүнген. Амгы үеде Саратов хоорайда прокуратура шугуму-биле өөренип турар.

Маадыр мөгениң уттундурбас тиелекчизи — 1991 чылда «Азия төвүнүн шаңналы дээш» хостуг хүреш маргылдаазының соонда чаңчылчаан тыва хүрешке шүүлгени. Моолдун Дархан Авыргазы, моол Наадымнарның 10 дакпыр тиелекчизи, 18 делегей чемпионаның (хостуг хүрешке — 15, самбога — 3) киржикчизи, хостуг база самбо хүрештерге делегей чемпиону, Олимпий оюннарның 4 катап киржикчизи, Мюнхен олимпиадазының мөңгүн медалының эдилекчизи Баянмунх Хорлогийн баштаан 64 мөгениң хүрежи болган. Дөрт мөге артканда, Намчидорж мөге бодунуң тренери алдарлыг Баянмунхтун бутче кире халааш, 2 холунга даяндырып октаан. Тулган тиелекчи дээш хүрешке Маадыр Монгуш барган дораан, Намчилдоржтун ийи буттан кожа алгаш, ойтур идип октааш, шүглүп үнген. Мурнунда ол-ла маргылдаага, хостуг хүрешке, аар килге чемпионнааш, Россияның спорт мастери

деп бедик атты алган.

Баян-Өлгү аймактын 1993 чылда Наадымына казахтар улуг шаптарга эвилелдеп турза-даа, 128 мөгениң түрүк хүрежинге Моолдун Начын мөгези Б. Отнойну хончу хүрежинге октааш, шүүлгеш, Баян-Өлгү аймактын Арзылаң мөгези атка төлөпиг болган.

Маадыр Монгуш эвээш санныгунда чурттакчыларлыг чурттар аразына ропа чемпионатына 120 килдиг мөге аразына хүлер медальдың, ол ың сумо хүрешке Россия чемпионаты мөңгүн медалының эдилекчизи, дым хүрештеринге болгаш өске улуг хүрештерге хөй катап шаңна черлерни элээш.

Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, суд приставтарының 1, чергениң медальдарының эдилекчизи ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, 1997 чылда Моол күрүнениң алдарлыг адыкчызы база 2018 чылда Моол олимпий комитетинин алдын медалы эдилекчизи хоочун мөгевис Маадыр Монгуш ам-даа улуг хүрештерде шаңна чеге чедир хүрежип, аныяк мөгелер үлөгөрүн көргүзүп чорууру өөрүн Мөгениң ажил-ижинге, амыдырал-чаралга талгазына, эң-не кол чүүл кадыкшы күзеп, база 50 харлаар байырлалын куштур бүгү тыва чоннуң мурнундан байыры чедирдивис.

Алексей ЧАМБАЛ-О спорттун хоочу

Россияның мөөрейлери

БАЙ-ТАЙГАЖЫЛАР
2 ШАҢНАЛ АЛГАН

«Россияның маршруттары» база «Россияның болушкуннары» деп Бүгү-российжи профессионал шаңналдарга Бай-Тайганың төлээлери төлөпиг болган.

Дыштанылганың болгаш туризмниң федералдыг «Дириг карта» дээр четкилг үндүрүлгезининг организастааны бо мөөрейлерге Тыва идепкейжи киришкен. Федералдыг туризм талазы-биле агентилелдин информастыг деткимчези-биле Россияның регионнарының турисчи продуктуларын негедир сорулгалыг бо мөөрейлерни эрттирген.

2014 чылдан тура эгелээш бо мөөрейлерниң шаңналының даңзынче 2018 чылда Тыва бир дугаар кирген. «Россияның маршруттары» деп шаңналдың «Өөредилге-культуру» деп номинациязына Бай-Тайганың төлээлерининг ажылдап кылган «Бай-Тайга — чонар-даш уран чүүлүнүн кавайы» деп турисчи маршруду III черни алган. «Россияның болушкуннары» деп шаңналга бай-тайгажыларның «Мөңгүн кержек» деп фестивалы II черге төлөпиг болган. «Мөңгүн кержек» деп фестивалды Бай-Тайгага бо чылын июнь 8-9 хуннеринде

Тываның бичии суурларының чылынга база Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, Тываның улустун чурукчузу Сергей Кочааның чырык адынга тураскаадып эрттиргенин сагындырып каал. Бай-тайгажыларның бо төлөвилели бүгү россияга эрткен 30 культурулуг болгаш турисчи болушкуннар аразындан тергидеп үнген!

«Бай-Тайга — чонар-даш уран чүүлүнүн кавайы» деп турисчи маршрутту Бай-Тайга кожуунуң информастыг турисчи төвүнге ажылдап кылган. Ооң автору ук кожуунуң төп библиотека системазының специализи Шончалай Сотпа. Ол бо чылдың апрель айда Тываның культура яамызының организастааны гид-аниматор курстарына өөредилгени эртип алган. Ол өөредилгени эрткеш, бо төлөвилелин тургузуп алган.

Сентябрь 10-да Москвага ийи мөөрейниң тиелекчи төлөвилелдерининг таныштырылгазы болган. Бүгү Россия чергелиг хемчегге Бай-Тайганы төлээлэри-биле бүдүн делегация чораан. Тыва үндезин культура база ус ажылдар төвүнүн директору Айлана Балган, Бай-Тайга кожуунуң информастыг туризм төвүнүн удуртукчузу Руфина Аракчаа, специалистер Сайын Күжүгет база Шончалай Сотпа барып киришкеннөр. Сентябрь 12-де «Дыштанылга» деп делегей делгелгезининг организастааны-биле тиелекчилерни шаңнап-мактаан.

ТР-ниң Культура яамызы.

Тыва поэзияның шыгжамырындан

Александр ДАРЖАЙ

ЧАЛЫЫ ШААМНЫҢ СЫРЫН ЫРЫ

Тываның Улустун чогаалчызы, шүтү

Юрий Кюнзөгөш

Тываның Улустун артизи, композит

Ростислав Кенденбил

чырыткылыг тураскаалы

Чалыы шаамның чүрек
саргыыр
Кударанчыг уян ырын
Сактып келгеш, сарыннаже
Куюмналдыр ырлаптар мен:
«Караңгыда үнмээн шолбан
Кажан үнүп келир чүвөл?
Кара-Дашка келбээн уруг
Каяа чедип келир чүвөл?»

Аныяктар шалып тудуу —
Асбестке иженмээн мен.
Караңгыда сарым кысты
Кара-Дашка болчаваан мен.

Ынчалза-даа ырның сөзү,
Ындынналган аялгазы
Ишти-хөңнүм ханызынга
Идегелдин одун кыпсыр...

Сай-Суу хемим эриин дурга
Чааскаан орай базып чораш
Сылдыс караан бүлденнеди
Сырынналдыр ырлаптар мен.
«Айдың дүне үнмээн шолбан
Кажан үнүп келир чүвөл?
Асбестке келбээн уруг
Каяа чедип келир чүвөл?»
2006, февраль 17.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Чадаана школазының юбилейинге

ӨӨРЕДИЛГЕМНИҢ БИР
ЧАДАЗЫ БОЛГАН

Чадаананың бир дугаар ортумаа школазы ажиттынгандан бээр 90 чыл болур оюн сентябрь айда эрттирер деп турарын билип алдым. Ол школа кайы-бир шагда мээң эртем-билиг чедип алырының баштайгы базымнарының бир чадазынга улуг рольду ойнаан.

1945 чылдың август төнчүледир ачам ушкарып алгаш, Чадаана школазын эскелген. Школага кирип келиривиске, адаксымаар дурт-сынның аныяк башкы элдез кончуг уткуп алгаш, башкылар элдинге кирип келгеш, ат-сывыысты тартып, кайыын келгенивисти сонугарга «Сүт-Хөлдүн улузу кончуг дургуннаар болдур ийин» дээн башкының сөстери дыңналды. Башкының ол сөстери турганын сөөлүндө билген мен.

Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл кожуун-нага эге школа доосканнар чүс хире ки болган. Үш 5-ки класстарга үскен. 6-класска он ажыг кижиге арткан бис. Эге школа өөреникчилерни ада-ие боттары киргип турган болгаш аш-чемден бергевейн турган бис. Чадаана школазын күрүнө хандырылгасынга киргенивис Үлүс Ада-чурттуң Улуг дайынының элчилер чылы. Дайын үзүндө Тыва аймагының хөй аңгы күрүнө турган-даа аша, бодунга бараан бүдүрбейн турган болгаш, чугула хергелелдин барааннары аш, шай, таакпы, пөс, сүдүндө дээн аш барааннары өг-бүлөлөргө өйлөп турган. Ынчангаш күрүнө албан эрлериниң ниити хандырылгасы баксырап турганы ол боор.

Школаның чеми аргажак багай, бир кески чинге-тараа хавыы холуктуг хлеб, ала-ла хавыктаг чинге-тараа-биле былаан бичии суг мүн болгулаар. Кыжын коланың соогу кончуг, класска тоннуг элдез, шилге куткан будук доңуп каар болган. Одаар ыяш чогуңдан улуг оолдар шыкпар-биле кады ыяштап, чудук хилеп, өл ыяш чарып пат бооп-ла турар бис. Оон-на уржундан улустун хөй кезии на берген, 6-гы класска хөй эвес кижиге болган бис.

Ырадыр чоруп көрбээн болгаш баштай-чылын аалым сактып, чаныксап пат-ла бар мен. Кызыл-Тайганың Үстүү-Ишкинче класзында бир улуг чарыкта чыдар Сарыг-ада чыдар кыштаамның уг-шии Чада-адан көстүп чыдар, мыа бо-ла ышкаш

болур. Каш-даа катап чанаттадым. Ачам Ондар Халбың мени эртем-билиг чедип алзын дээш, дыка-ла кызып чораан. Чана бээримге, каш хондурга, хонун дөгери, далган-таразын соктааш, дергилеп алгаш, мени сургап тургаш, дедир-ле Чадаанага эккеп каар.

Ынчан аңаа авамның чоок төрөли Монгуш Тевек-Кежге кырган-ачамның өг-бүлөзү чурттап турган. Оларга үнүп-кирип, аштанып-чемненип турганым ачызында ызыртынып, школага өөренип турганым ол. Кырган-ачам орустаар, эмнелгениң орус эмчилеринге очулдурукчулап ажылдап турду. Ол кончуг солун кижиге. Тоолдаар, бир тоолду каш-даа кезээ ыдар. Шаанда чин сөөртүп, Бэзжин (Пекин) чедир чоруп турганын төөгүп, кончуг солун ужулдарга таваржып турганын хөөрээр. Удаваанда Кызылдан дарга уруу, күдээзи Пюрона, Белекей база көжүп келген. Ынчан оларның Виктория деп чаш уруу каш-ла айлыг, мен ону чайлымда алчып, чаптап пат-ла болуп турар мен. Угбам кожуунуң херээженнер килдизин даргалап, честем сарыг-шокар погоннарлыг, шериг хептиг, НКВД деп черге ажылдап турган боор. Амгы үеде оларның уруглары Виктория, Виктор думаларым-биле эдержип чоруур бис.

Школага директор Чимит-Доржу, Шаңнаа Яков, Сендиң, Алдын-оол Хомушчулар, Куулар Семис-оол, Биче-оол, Сат Доржу деп башкылар ажылдап турган. Төөгү, география башкызы Монгуш Маңнай-оолович Обус башкы. Ынчан өөредилге номнары чок, башкы конспект бижээн кыдыраажын бир идегелдиг өөреникчиге берип каар, оон дүжүрүп бижиир бис. Ол башкывыс аажы-чаң талазы-биле бир онзагай кижиге. Обус башкы өөреникчилерни доктаамал бир-ле чүвөгө өөрөткөн, сургаан чоруур. Арыг-силигден эгелээш, ниити культурага хамаарышкан суртаалды бо-ла чоруда берген турар. Ол бодунуң эртемни кончуг эки билер, тайылбыры солун, билдингир. Эң ылаңгыя география кичээлинге чурттар, хемнер, хөлдөр, дагларны картадан көргүзерин ыяп-биле негээр. Амдыгаа чедир солунга-даа чер ады көргөш, азы телевизордан дыңнааш, ол чер ында деп, Обус башкының өөрөткенин эзугаар картада оон кайда турарын бодап каар мен.

Бүгү школага Паршукова деп чаңгыс орус башкы орус дыл башкылап турган. 6-гы класска немец дыл кичээли немешкен.

Ону чаа келген Мария Михайловна Тас-оол деп башкы өөредит берген. Чаа-ла немец-фашист эжелекчилер-биле ханныг дайын доозулган турда, оларның дылын өөредит бээр, удурланыр чыгыш турдус. Куулар Шыдыраа «фашистский язык» депкеш, класстан үндүр ойлаттырган-даа кижиге. Кызылдан шериг хептиг, алдын-сарала погоннарлыг Сердобов деп дарга (ол Облоно эргелекчизи турганын сөөлүндө билген мен) немец дыл кичээлинге олурушкаш, «вас ист дас?» (бо чүл?) деп айтыргаш, стол кырында чыткан өөредилге херекселдерин көргүзгө, аттарын немецтеп адап турдус. Көңүс орустап билбес улуска немец дылды өөредирге база өөрени бээр чүвөгө чораан. Кызылдың ийи дугаар школазынга база немец дыл өөренип турдум. Орус дыл ышкаш, оон ыңай ынчаар өөрөнгөн болза, немецтеп чугаалай бээриниң барымдаазы бар чорду.

Чедиге классты кады дооскан эш-өөрүмнү сактып көрейин. Коңга хапкан соонда, башкының келириниң мурнуу чарында портфелин туткаш, башкы столунуң мурнунга башкылап кириптер болгаш, «чедит чылдың башкызы» деп шолуга чединген Хертек Төлээ, улус каттыртып, бир-ле оюн-баштак чугаалаан чоруур, дөстүмөс Куулар Сорулга, ыяңгылыг чараш үнүг ыраажы Доржу Сенгилович Куулар, чыткан хой тургуспас томаанның Ондар Дөжүлдөй, орустаар Альберт Танов дээш өскелерни-даа ынчаар тайылбырлап болур. Куулар Шыдыраа, Кара-Сал Чылбак-оол, Монгуш Мөңгө, Монгуш Комбу, Ооржак Хирлиг-оол, Монгуш Маңнай-оол — оолдарымыс ол. Дөрт уруг бис: Чимит-Доржу уруу Шура, Шири-Санаа уруу Чылбак, Энчек-Кулак думазы Шура база мен.

Сөөлүндө барып ол класстың өөреникчилеринден дээди эртемниг башкылар, партия-совет ажылдакчылары, сайыт, эмчи, эртем доктору профессор үнгүлээн. Өөреникчи чылдарымыс школаң хайнышкынның ажылдарына киржи, ойнап-хөгөп, уттундурбас үелерни кады эрттирип чораан болгаш найыралымыс дазылы ханы, амыдырал-чуртталгавыска харылзаалыг чурттап чордус. Амгы үеде өөрлөвистен дөө оранче чоруй барган улус көвей кезии. Ам Ондар Дөжүлдөй, Ооржак Хирлиг-оол, мен артымыс.

Юбилейин эрттирер Чадаананың бир дугаар школазынга өөренип чораан бүгү өөреникчилеринге, башкыларынга, амгы өөреникчилеринге, башкыларынга изиг байырымны чедирип, бүгү-ле экини күзөдим.

Дырбак КЮНЗЕГЕШ.
Кызыл хоорай.

Өөрүп четтиришкын

ЧҮРЕККЕ НАРЫН
КЕЗИИШКИННЕР

Чүрек дээрже организм-ниң кол чугула кезээ.

Шаг-шаандан шүлүкчүлөр, аажылар эң чараш шүлүкчүлөр, ырларны чүрекке турас-тадып, ону мактап, үнелеп турааннар. Эң ылаңгыя алдары ыраажы Утесовтун чүрек тайында ырызы бүгү деле-йге билдингир, катап-катап ыңнасанчыг, магаданчыг.

Он чыл бурунгаар Тывада чүректин кезип эмнеп турар ээн болза, кижилер аңаа үзүрөс турган боор. Амгы үеде Кызыл хоорайда аныяк хирург эмчилер чүректин үзүрөлдиг, дидим эмнеп, на-нын кезишкыннерни кылып турар апарган-дыр.

Чоокта чаа Кызылдың №1 эмнелгезиниң кардиология албырының аныяк хирург эмчилери Росси Александр-ович, Сайсуу Владимировна уулакчылары-биле чүрекке арын кезишкынни кылган-ар. Ол кезишкын үзүндө Росси Александрович чанын-а специалистеринге коман-аларны тыва д

турарын дыңнаарга, мага-лыг, чоргааранчыг, кандыг-даа озал-ондак сагышка шуут кир-бес чорду. Удаваанда кезер эмчи Росси Александрович «операция доозулган» деп чарлаарга, кижиге мырыңай бүзүрөксевес. Мындыг бедик билигистер Тывада бары өөрүнчүг, чоргааранчыг.

Республика эмнелгезиниң үшкү каадында кардиология салбыры бар. Бо чылдың июнь айда аңаа дөрткү палатага чыт-кан мен, кол эмчиси Алдынай Чечен-ооловна Ооржактын эвилең-ээлдээн, хүлүмзүрзэн чаңын сактып чор мен. Эмчи кижиге аарыг улунуңа элдек-эвилең болурга, оларның сегип экириинге улуг идиг болуп турарының факт-херечизи. Эмчи сестралары база шупту дыка чазык, аразында чүгө дошкун шырайлыг чаңгыс уруг-ну эскердим.

Шак мындыг чазык-чаагай эмчилерге кестирип эмнекеш, эът-кештиң аарырын-даа эскербейн турдум. Республи-ка эмнелгезиниң кардиология салбырының шупту ажылдак-чыларына аас-кежикти, улуг чедиишкыннерни күзөдим.

Алдын-оол МААДЫ.
Каа-Хем кожуунуң

Хомудал

АРГЫЖАРЫ
БЕРГЕДЭЭН

Моон мурнунда чыл-дарда Кызыл хоорайның солагай талакы дача-ларындан автобустар аргы-жары чүгээр турган: 15 ми-нута болгаш автобус чедип кээр. Ам ыңдыг эвес, ча-йын автобустарга хыналда кылып, «арыглаашкын» чоруткан соонда автобус саны эвээжеп калган.

Амгы үеде бир автобус чар-тык шак-даа болгаш көлөр, көвей чоннуг солагай талакы дачалар улугу аргыжылгага бергедей берген бис. Кыжын өөреникчилер, чайын эмчилээн, төрөлдээн дээш кандыг херек-тиг чон кожууннардан келбес дээр силер? Чурттакчы чон үш катап көвүдөп каар-дыр. Кызыл хоорайның чарты чыгыш чурт-такчылар мында бар боор.

Бисте эмчи чок-тур, рентген эртер, сыкырттып, хол шарыдып алыр дээш безин хоорайже кирер-дир бис. Эмчилээри бе-зин кандыг-дыр, 3-4-5 чада-дан тургустунган: оочур алыр, каш хонганда эмчиже кирер

тер дужаар, оон даартазында анализтиң харызын алыр, оон соонда эмчиже кирер. Тускай специалист эмчиже чорударга, аңаа эмчилээри 3-4 ай чеде бээр. Чүгө эмчилеп алыр дээн кижиге чеже хүн хоорайже чоруп кээр-дир?

Ынчангаш аргыжылга шуут үзүлбес. Дачаларда тос док-таам бар, бажыңнар хөй, а тыва улустун ажы-төлү көвей болгай. Ынчангаш доктаамнарга 3-4 автобус долу эртер, турбас. Ийи шак суг автобус манап, доктаамга туруп кээр сен. Аргы-жылга айтыры харылап олу-рар даргаларны аңаа ийи шак суг тургузупс деп кижиге бодай бээр. 80 автобус келир дээн-дир, оозу кажан келирил?

Автобустар «Газель» деп дүрген база эвес, шала оожум. Ынчангаш оода бир дугаар док-таамга чедир «Газель» болган болза, мында чурттакчы чон көвей. Төлевири 20 рубль-даа болгай-ла, черле чоктан дээр. Автобустар өртзэн 15 хевээр арттырганына четтирдивис. Ынчалза-даа аргыжылгада бистиң тургустунуп келген берге байдалымыс өөренип көөрүн диледивис.

Мария ОНДАР,
Олча САГААН.

Культура адырында

КЕДИ ЧОК
САЙГАРЛЫКЧЫ-
ЛАР

Кандыг-даа ажыл-агый-ның чорудулгазы хоойлу езугаар күштүг болур ужу-руг.

Чоокта чаа Тываның Куль-тура яамызынга чогаадыкчы мергежилдиг кижилерниң чору-дуп турар ажыл-агыйын хоойлу езугаар күштөлдирип алырының дугайында хурал болган. Ол дээр-ге: тамадалар, башкарыкчылар, фотографтар, видео-оператор-лар, гидтер, даараныкчылар-дыр. Тываның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дилээ-биле хуралче оюн-тоглаа, хөглээшкн база хандырылга адырының төлээлерин чалаан.

Хуралга республикада хуу сайгарлыкчы чорукка деткимче көргүзериниң дугайында, аңаа хамаарышкан эң-не чугула айты-рыларны сайгарып чугаалашкан. Чижээлээрге, бодунуң бизнестин чаа ажыдып алган хамаатыларга үндүрүглөр «каникулунуң» ду-гайында. Ол дээрже күрүнө дет-кимчезиниң бир хевири-дир, бир дугаар бүрүткедип алган амы-дырал-хандырылга, социал бол-гаш эртем адырынга бүдүрүлгө ажыдып алган хуу сайгарлыкчы-ларга үндүрүг төлөвилериниң бөдүүнчүткен системазы-дыр.

ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын чогаадыкчы мергежилдин төлээлерин хуу сайгарлыкчы кыл-дыр албан езугу-биле бүрүткедип алырындан кортпазын кыйгырган. «Билип тур мен, «хөлеге артындан үнери» дээрже-ле, бир дугаарында үндүрүглөр, камгаладылга дады-вырлары база өске чарыгдалдар-дыр. Ынчалза-даа кедизин бо-даар болза, хуу сайгарлыкчылар аразына грантылар ойнап алыр мөөрейлер, бичии болгаш орту-мак бизнеске күрүнө деткимчеле-ри — бо бүгү чүгө хоойлу езугаар күштүг ажыл-агыйга болдунар. Ол ышкаш культура база уран чүүл улугу күрүнө болгаш муниципал-дыг ажылдакчылар эвес болгай, олар боттары хуу ажыл-агыйны дидими-биле ажыдып ап болур» — деп сайыт чугаалаан.

Ылап-ла, «кара бизнестин» ажы бар ышкажыл — үндүрүг-лөргө, камгаладылга фондула-рынче дадывырлар база бухгал-терия чорударына чарыгдалдар-же үнер акшаны камнап алыр. Бо чарыгдалдарның ниити түнү ажылдап алган акшазының 5-тен 10 хуузу болур. Ынчалза-даа кам-налга бодааш «хөлеге артынга» ажылдаары канчап-даа хоой-лу езугаар күштүг, бүрүткелдиг ажылды бодаарга турум эвес, кедизи чок. Ийде, айыылдыг база — кеземче херээңге онаа-жып болур («Хоойлуга удур сай-гарлыкчы чорук» деп Россияның кеземче кодекзиниң 171 чүүлү езугаар улуг торгаалга онаажып азы 5 чылга хосталгазын казып шиидер).

Бизнес чорудуп турар ажыл-агыйын бүрүткедип, хоойлу езу-гаар күштүг кылдырып алыр сорулгалыг кижилерге фирма тургузуп алыр аргазы бар, чижээ-лээрге, оюн-тоглаа, хөглээшкн агентствозу азы хуу сайгарлыкчы бооп болур.

ТР-ниң Культура
яамызының медээзинден.

Кыргыз Республиканың Чолпа-Ато (Исык-Куль) хоорайга сентябрьның 1-9 хүннеринде көшкүн чоннарның национал хүрештеринин 13 хевиринге 3 дугаар делегей чергелиг чемпионатында 36 чурттардан ниитизи-биле 1000 ажыг мөгелер күжүн шөпөп киришкенер. Бистиң республикадан Чаан мөге Сайын-Белек Тюлюш, аныяк мөгелер Айдың Монгуш, Мерген Монгуш тренери Ушпас Куулар төлээлекчизи Каң-Демир Куулар база хей деткичлер чораш эки түнелдерлиг чанып келгенер. Сентябрь 14-те улуг делегей чергелиг шуулганга киришкеш, тиелелгелиг чанып келген спортчулар-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип ужурашкан. Ол ужуражылга соонда, мөгелерниң кол удуртукчузу Каң-Демир Куулардан чемпионат дугайында чугаалап бээрин диледивис.

«Бо чемпионатче чалалганы, чоокта чаа сумо хүрештиң делегей чемпионатында киржип чораш, душ бооп алды-выс. Аай-дедир орук хөлезинин ТР-ниң Дээди Хурал даргазы Каң-оол Тимурович Даваа дузалааны, биске улуг деткимче болган. Арткан хонар-дүжер, аштанып-чемненир чарыгдалдарны эрттирип турар чурт боттары алыр чорду.

Бир дугаар чемпионатка 8 чурттуң национал хүрештери, 2 дугаарында 10 чурттуң, бо 3 дугаар чемпионатка 13 чурттуң хүрештери кирген. Бистиң мөгелеривис дараазында хүрештерге чедишкенин кириштилер. Сумо хүрешке Мерген Монгуш көрей, япон мөгелерни тиелээш, финалче үнер эрге дээш акызы Сайын-Белек Тюлюштү ойнаан. Шаңналдыг 3 дугаар чер дээш Сайын-Белек Тюлюш бодундан ушчок узун, кили

Көшкүн чоннарның национал хүрежи

АНЫЯК МӨГЕНИН ТИИЛЕЛГЕЗИ

аар киргиз мөгени белинден кускаптааш, шыйыгны ажыр үндүр идип тиелээш. Бир дугаар чер дээш хүрешке Айдың Монгуш эжи Мергенни тиелээш, чемпион атка төлөпиг болган. А көрей хүрешке Мерген 1 дугаар черни, Айдың 2 дугаар черни үлөшкөннөр. Айдың Монгуш моол, узбек база самбо хүрештерге 3 дугаар черлерге төлөпиг болган.



Аныяк мөге Айдың Монгуш Улуг-Хем кожуунун Торгалыг школазынга өөренип тургаш спортка хандыкшылыг болгаш тренер-башкы Болат Шагынның удуртулгазы-биле хүреш секциязынче сонургал-биле чоруп турган. Школазын дооскаш, өөредилгезин уламчылаары-биле ТывКУ-нун күш-культура болгаш спорт факультетинин телевириг салбырынче кирген. Сөөлгү курска өөредилгезинин төлөвиринге бергедежип эгелээрге, Улуг-Хем кожуун чагырыкчызы Мерген Анай-оол дузазын көргүскен. Ол университетти 2016 чылда чедишкенин доозуп алгаш, амгы үеде 55 дугаар даг-адыгжы шериг

кеззэнде керээ-биле шериг-хүлээлгезин эрттирип турар.

Сөөлүнде 13 аңгы (кыргыз, түрк, туркмен, таджик, азербайджан, казах, узбек, моол, иран, орус, көрей, япон) хүрештеринин тиелекчилери көшкүн чоннарның хүрештеринден чыып чогаадып каан хүрешке 114 кг. Айдың Монгуш, 125 кг. иран мөге Жабер Садегжадехти тыва хүрештин хояр аргазын ажыглап тиелээш, маргылдааның тулган чемпиону деп атка төлөпиг болган. Тиелекчиге шаңнал кылдыр «Алдын курну», «Алдын баглаашты», «Алдын чүскүктү» база 1 млн. сомну (акша) тывыскаш. Ол ышкаш чүгүрүк аътты база белекке берген.

Айдың Монгуш 2020 чылда Турцияга болур 4 дугаар көшкүн чоннар чемпионатында киржир.

Көшкүн чоннарның бүгү делегей чергелиг оюннарынга команда талазы-биле Киргизияның командазы 100 медальды алгаш (40 алдын, 30 мөңгүн, 30 хүлер) бирги черге төлөпиг болганнар. Ийи дугаар черге 69 медалдыг Казах Республиканың командазы үнген. Ушкү черни 52 медалдыг Россияның командазы алган.

Дараазында ТР-ниң аныяктар херектери болгаш спорт талазы-биле сайыттың бир дугаар оралакчызы Буян Биче-оолдан Чазак Даргазы-биле ужуражылганың дугайында айтырдывыс. «Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мөгелер-биле улуг өөрүшкүлүг мендилежип: «Биче буурай тыва чонну делегейге алдаржыттыңар» — деп чоргаарал-биле

байырны чедирди. Улаштыр тулган лекчи болганы дээш Айдың Монгуш Аныяктар херектери болгаш спорт талазыга бажың-биле хандыраар даал берди. Тыва хүреш федерациясы президентизи Анатолий Дамба-Хука мөгеге Тыва Республиканың мөгези деп атты тыпсырын өөр көөрүн диледи. База сөөлгү үеде хүрештин солун хевирлери бадырарын база көрүкчүлөргө сонур кудулаанын демдегледі. Ынчангаш хүрешке сонургалды, база оон хевирин чедип алыры-биле, хүреш дүрүмүн эде көөрүнче дүрген кичээни салырын диледи.

Ол ышкаш ол улуг чемпион бистиң мөгевис тиелээш болганда, дзында 2020 чылда болур чемпион тыва хүрешти кириерин чугаал Киргизтерниң аът кырынга хүрежине атка көк-бөрү деп оюннарын бөгбелеривис база бир шагда чораш-дыр ийин, ынчангаш бо тал-биле федерацияны ажыдарын демди. Чаан мөге, сумога бо чылгы чемпионатының хүлер медалыны лекчизи Сайын-Белек Тюлюшке бо спортчу клувун ажыдарын сүмелер талазы-биле Чазак Даргазы дузаны аазады.

Сумо Хүрешке Россияның алды спорт мастери, алдарлыг тренер Демир Кууларга Японияга сумо, Экосумога тураскааткан улуг байыр моол мөге Ассошори Акинориде лага келгенин дыңнаткаш, ынаар чорууру-биле дүрген виза кылды алырын сүмеледи. Аңаа баргаш тыва сумодорий, аныяктар ара Японияның чемпиону Амыр-Самартушинге база ужуражыр ар дээрзин чугаалаан».

Алексей ЧАМБАЛ

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

10 ЛЕТ
НА РЫНКЕ
НАРУЖНОЙ
РЕКЛАМЫ
ТУВЫ

Скоро открытие!!!

ГОРСВЕТ
ЭЛЕКТРОТОВАРЫ

РАБОЧАЯ, 208

г. Кызыл, ул. Рабочая, 208
Тел. 2-19-94, 8-923-269-1021



Город'ОК
РЕКЛАМА И ПРОМОТОНГ

А ТЫ УЖЕ В КАТАЛОГЕ?
www.madeintuva.ru
2-18-88, (905) 920-8899



Сделано в Тыве

КАТАЛОГ МЕСТНЫХ
ТОВАРОПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ

БЕТОН, тууйбу, пилотматериалдар, септик дээрбектери, ФБС блоктары, коопшпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

СЕНО в рулонах не дорого. Тел: 8-902-940-16-48
СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

Малчыннар турлагларынга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк. Тел. 8-923-383-1575
ОГРН 307246831700175

Хуу чуртталга бажыңы тудуп алырынга ЧЕР УЧАС-ТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

«Институт профессиональной переподготовки и повышения квалификации кадров ТувГУ объявляет набор:

На годичную профессиональную переподготовку с выдачей диплома о профессиональной переподготовке по программам:

1. Бухгалтерский учет, анализ и аудит
2. География
3. Городское строительство и хозяйство
4. Государственное и муниципальное управление
5. Документоведение и архивоведение
6. Иностранный язык (английский)
7. Информационные технологии
8. История и обществознание
9. Лесное дело
10. Логопедия
11. Международные отношения
12. Менеджмент в образовании
13. Педагог дополнительного образования
14. Педагогика и методика дошкольного образования
15. Педагогика и психология
16. Педагогика и методика начального образования
17. Преподаватель высшей школы
18. Социальная работа
19. Теория и методика преподавания основ безопасности жизнедеятельности
20. Технологическое образование
21. Технология переработки продукции сельскохозяйственного производства

22. Сервис и туризм
23. Финансы и кредит
24. Физическая культура
25. Экономика и управление на предприятии
26. Юридическая психология
27. Юриспруденция
28. Экспертиза и управление недвижимостью
29. Теория и методика преподавания химии в школе
30. Преподаватель профессионального образования

Обучение платное, на базе среднего высшего образования.

Необходимые документы:

1. оригинал и копия паспорта
2. оригинал и копия диплома об образовании
3. фотографии 3х4 — 3 шт.
4. копия свидетельства (при смене фамилии)
5. картонный (бумажный) скоросшиватель 3 файла

По всем вопросам обращаться в учебную часть ИППК по адресу г. Кызыл, ул. Ленина, каб. 310. Тел.: 8(39422) 2-21-72. e-mail: fppk@mail.ru

Лицензия на осуществление образовательной деятельности серия 90П01 № 0009360. Регистрационный № 2295 от 29.07.2016 г.

Сентябрь 13-те үнгөн №107 «Шын» солунда Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының шийинде Кызылдың Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының соңгуттурган депутаттар даңзында Чаа аай соңгулда округунун талазы-биле: «РЛДП политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры Владимир Вольфович Жириновский» деп частырыгның эрте бергени-биле депутаттың адын «Фронт Игорь Алексеевич» деп чазай номчуурун девискээр соңгулда комиссиязы дилеп тур.

ЧАЗАЛГА

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 35

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтиилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Очар),
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94,
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян),
Очулга (редактору А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 301018105000000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанын Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзгөн. Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туружун дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары бо өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш автор боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу хижирлерге — 11530, организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00
Солун калбайн барганда, 2-18-10 телефонне дээр